

УДК 599.4:001(477)

КАЖАНИ УКРАЇНИ ТА ЇХНІ ДОСЛІДНИКИ: 20 РОКІВ АКТИВНОСТІ ТА ОСНОВНІ ВІХИ (передмова редактора)

Ігор Загороднюк

Bats of Ukraine and their investigators: 20 years of activity and milestones. — I. Zagorodniuk. — An overview of the growth and development of chiropterological movements in Ukraine and of research devoted to the study of fauna, status of populations, and problems of bat conservation, as well as the education of citizens in the protection of bat populations in natural and anthropogenic habitats. These processes are considered in the context of four developmental periods: period 1: beginnings and the first intensities (1995–2003), period 2: research extensions (2003–2009), period 3: “red” books and urban studies (2010–2017), period 4: perspectives (continued). An overview of the most important monographic editions, reviews, thematic collections of scientific works, field keys, and dissertations is given.

Key words: bats, Ukraine, research, monitoring, protection, Theriological Society.

Кажани України та їхні дослідники: 20 років активності та основні віхи. — І. Загороднюк. — Огляд росту й розвитку в Україні хіроптерологічних рухів та досліджень, пов'язаних з вивченням фауни, стану популяцій, задач охорони кажанів та просвіти громадян у питаннях охорони популяцій кажанів у природних і антропогенізованих місцезнаходженнях. Ці процеси розглянуто у розрізі чотирьох періодів розвитку: період 1: початки і перші інтенсиви (1995–2003), період 2: дослідницькі екстенсиви (2003–2009), період 3: червоні книги та урбістика (2010–2017), період 4: перспективи (пода-льше). Наведено огляд найважливіших видань монографічного плану, оглядів, тематичних збірників наукових праць, визначників, дисертацій.

Key words: кажани, дослідження, моніторинг, охорона, теріологічне товариство, Україна.

Вступ

Цей випуск ПТШ присвячено кажанам та дослідженням кажанів. Формальним і неформальним приводом для впорядкування видання стало 25-річчя укладання Угоди про охорону кажанів в Європі (EUROBATs), до якої приєдналася і Україна, а по суті — 20-річчя розвитку такої активності в Україні, в рамках роботи Українського теріологічного товариства, початок чому поклато створення УХЦ, Українського хіроптерологічного центру — робочої групи з питань вивчення хіроптерофауни і моніторингу популяцій кажанів в Україні, у подальшому відомого як УЦОК (Український центр охорони кажанів).

Цей текст — не лише передмова до нового тому нашого журналу. Цей випуск є зрізом того, що набула хіроптерологія в ареалі нашого видання за чверть століття і які теми є актуальними. Його мета — зафіксувати ключові події в розвитку хіроптерології в регіоні, і на фоні цих стислих тез оцінити те, що відбувається в регіональній хіроптерології тепер. Історію розглянуто у форматі трьох прожитих товариством періодів досліджень кажанів, приблизно однакової тривалості, по 6–8 років. Через обмеження обсягу в тексті цитовано тільки окремі монографічні праці, збірники та дисертації, а також статті з історії досліджень.

Активна діяльність у царині вивчення, моніторингу та охорони кажанів в Україні існувала здавна, проте вона була однією з форм діяльності дослідників, жодний з яких не займався тільки цим, і по суті інтерес до кажанів був супутнім. Виняток становила лише діяльність Б. Попова (1930–1940) у довоєнний період та В. Абеленцева (1950–1960) у повоєнні часи, проте надалі вона не отримала продовження, і єдиним винятком тривалого інтересу до кажанів стали дослідження Ю. Крочка (1970–1990), обмежені майже виключно Закарпаттям. Вла-сне, подальші й усі сучасні дослідження стартували з нуля, без естафети поколінь.

Період 1: початки і перші інтенсиви (1995–2003)

У лютому 1995 р. Українське теріологічне товариство НАН України (УТТ) започаткувало Український хіроптерологічний центр, УХЦ (Загороднюк та ін., 1998), який до 1998 р. започаткував і розвинув 10 основних ініціатив, у т. ч. регулярну, починаючи з 6 Теріологічної школи (1997 р.), акцію «Ніч кажанів в Україні» (Загороднюк, Тищенко, 2000). З того часу увага до питань дослідження та охорони кажанів стала постійною, і вже у 2000 р. Рада УТТ затвердила Положення про Український центр охорони кажанів (УЦОК, нова назва для УХЦ), згідно з яким однією з семи ключових задач діяльності УЦОК було визначено «поширення та популяризація знань про кажанів» (Положення..., 2001). У тому ж 5 випуску Бюлетеню NT було описано схему роботи акції «Ніч кажанів», що проходила в рамках 8 Теріошколи 2001 р. в заповіднику «Провальський степ» (Загороднюк, 2001).

На початках хіроптерологічної активності в Україні у 1990-х роках визначну роль в активації досліджень та акцій відіграли В. Домашлінець, В. Покиньчерета та О. Федорченко. З «зовнішньої» допомоги найбільш значимою стала наша співпраця з групою польських хіроптерологів, відомої як СІС (Centrum Informacji Chiropterologicznej) при Інституті еволюції тварин ПАН (Краків), а надто Б. Волошина та Т. Постава. Завдяки цій співпраці з СІС та Мін-природи України було взято участь в низці конференцій хіроптерологічної спрямування, проведено кілька семінарів, як у Польщі, так і в Україні, започатковано детекторні дослідження, випущено низку визначників, буклетів і наклейок, активовано роботу з Євробет та отримано перші дослідницькі та просвітницькі гранти від Посольства королівства Нідерландів в Україні, крихітні, але важливі для росту й розвитку. Відбулися семінари й експедиції, отримано детектори й сітки для прижиттєвих форм дослідження. При Київському зоопарку було створено центр реабілітації кажанів. Це був період неймовірного піднесення на фоні згасання багатьох форм академічної активності в Україні.

Першою публікацією того періоду, якою ми намагалися звернути увагу на вивчення групи і уточнити її таксономію в обсязі фауни України згідно із сучасними доробками систематиків, а також оцінити відносну рясноту видів і тенденції її багаторічних змін, стала праця «Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів на території України» (Загороднюк, Ткач, 1996). Статтю було підготовлено 1995 р. до II Теріошколи в Каневі (23–27 жовтня 1995 р.) і надалі автори активно її поширювали для звернення уваги на цю групу тварин та важливість її моніторингу. Одночасно з дослідницькою активністю почали розвиватися громадські акції, зокрема й в рамках діяльності Центру реабілітації кажанів при Київському зоопарку (В. Тищенко, з 1998 р.)¹ та дослідження в терені, зокрема обліки в печерах Карпатського заповідника (В. Покиньчерета). На щорічних Теріошколах, починаючи з 5-ї (1998 р.), обов'язковим пунктом програми школи-семінару стала акція «Ніч кажанів» та підготовка великої кількості різноманітного роздаткового матеріалу до таких акцій (календарі, листівки, наклейки, диски) і тематичних сесій. Ніч кажанів щоразу урізноманітнювалася, проте завжди закономірно включала сесії з доповідями, демонстраційні обліки з сітками та УЗ-детекторами, презентації видань та різноманітної атрибутики, круглі столи тощо (рис. 1).

В цей період відбулося прийняття Україною Угоди про охорону кажанів у Європі (EUROBATs) та почали готувати перші національні доповіді (Ю. Крочко, В. Домашлінець, І. Загороднюк), а 2000 року всю нашу роботу було реорганізовано в УЦОК (Український центр охорони кажанів) і відповідну Науково-консультативну групу з питань охорони кажанів при Мінекобезпеки України. З 2002 року почав діяти і створений нами (за найактивнішої участі О. Годлевської) сайт УЦОК — kazhan.org.ua.

¹ Силами активу цього Центру готувалися і поширювалися на вході до зоопарку та по школах міста сотні і тисячі листівок про потреби охорони кажанів з проханнями звертатися до центру, якщо би хтось знаходив тварин у бідовому стані. І такі звернення пішли. Допомогали нам і медійники, у тому числі пригадується великий за обсягом матеріал з назвою «Кажани летять курличуть» про міграційну активність кажанів та їхні зальоти до будівель, опублікований у газеті «Сьогодні», а також чималий і прекрасно ілюстрований огляд печерних кажанів «Мандрі в країну кажанів» в журналі «ЕКЗО» за 2002 р. (<https://goo.gl/Sp1C4W>).

Рис. 1. Одна з перших акцій «Ніч кажанів» в Україні: VI Теріошкола (30.09.1999) на біостанції «Голиця». Внизу: учасники детекторного семінару (Ядути, 2000). Праворуч: візитка УЦОК (22.03.2001).

Fig. 1. One of the first "Night of Bats" in Ukraine: VI TheroSchool at the Golytsa biostation (30.09.1999). Bottom: participants of detector seminar (Yaduty, 2000). Right: UCEBA visit card (22.03.2001).

У цей період товариством видано низку видань про кажанів. Першою пробою створених на той час дослідницьких асоціацій, дотичних до вивчення кажанів (спелеобіологічна асоціація, хіроптерологічний центр, група з кажанів) стало впорядкування збірника наукових праць «Європейська ніч кажанів '98 в Україні» (Європейська..., 1998). Цей збірник було впорядковано як перший випуск серії «Праці Теріологічної школи» і презентовано на 5 Теріошколі, що проходила на біостанції Харківського університету в Гайдарах. Слідом було видано декілька визначників, у співпраці з польським «СІС», зокрема визначник печерних кажанів України (Загороднюк, 1999) та Східної Європи (Загороднюк та ін., 1999), визначник кажанів Карпат (Волошин, Башта, 2001). Оцінку стану популяції кажанів було представлено у випуску 2 Праць Теріошколи, виданих під назвою «Ссавці України під охороною Бернської конвенції» (Ссавці..., 1999)². Значним кроком вперед стало видання трьох колективних праць — «Міграційний статус кажанів в Україні» (Міграційний..., 2001), «Кажани України та суміжних країн: керівництво для польових досліджень» (Загороднюк та ін., 2002), «Фауна печер України» (Фауна..., 2004). Два останні видання вийшли в серії «Праці Теріологічної школи» (вип. 3 та 6). Важливим стало видання одного з випусків бюлетеню *Novitates Theriologicae*, присвяченого використанню ультразвукових детекторів у моніторингу кажанів, підготовлене за матеріалами семінару, проведеного спільно з нідерландськими колегами Г. Лімпенсом та П. Ліною (звіти про семінар: Загороднюк та ін., 2000; Загороднюк, Годлевська, 2000).

У цей період відбувається захист першої хіроптерологічної дисертації нашої спільноти, але не в Україні, а в Польщі — «Analiza przemian chiropterofauny Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej w postglaciale w relacji do fauny współczesnej» (Postawa, 2002). Її автором став один з найактивніших польських хіроптерологів, який доклав багато зусиль до розвитку польових досліджень кажанів в Україні — Томаш Постава, нині доктор хабілітований.

² Це видання було позначено ще однією серією (окрім «Праці Теріологічної школи»), оскільки його підготовка здійснена в рамках огляду біоти, включеної у додатки до Бернської конвенції, у ті роки підписаної Україною: «Каталог флори і фауни Бернської конвенції» (випуск 2: Ссавці).

Рис. 2. Обкладинки окремих видань, присвячених кажанам (за оглядом видань УТТ: Загороднюк, 2015): «Польовий визначник кажанів підземних порожнин Східної Європи» (1999), «Міграційний статус кажанів в Україні» (2001), «Кажани України та суміжних країн» (2002), «Наші сусіди кажани» (2010).

Fig. 2. Covers of several publications on bats (according to review on publications of UTS: Zagorodniuk, 2015): "A Field Key to Bats from the Underground Roosts of Eastern Europe" (1999), "Migration Status of Bats in Ukraine" (2001), "Bats of Ukraine and adjacent countries" (2002), "Our neighbors are bats" (2010).

Період 2: дослідницькі екстенсиви (2003–2009)

За підсумками детекторного семінару 2000 р. в Україні розгорнула свою діяльність мережа регіональних експертів, «озброєних» УЗ-детекторами, а часто й сітками для лову і кільцями для мічення кажанів. У цій мережі були, зокрема О. Кондратенко та А. Влащенко, І. Поліщук та А. Дулицький, С. Гащак та Л. Годлевська, В. Тищенко та Н. Ружіленко та ін.

В цей час підбиваються перші підсумки досліджень, оформлені у формі оглядів та дисертацій. Зокрема, 2006 року виходить новий (другий після вміщеного у книжці «Ніч кажанів '98») огляд бібліографії наукових праць про кажанів, опублікований як окреме видання «Рукорилі України: бібліографія» (Башта, 2006). Протягом 2006–2007 рр. нові, проте вже досвідчені колеги-хіроптерологи захищають дисертації, при тому за різними спеціальностями — В. Тищенко за фахом «лісознавство і лісівництво» (Тищенко, 2006: захист 16.02.2006, кер. О. Салганський), Л. Годлевська — «зоологія» (Годлевська, 2007: захист 23.01.2007, кер. І. Загороднюк) та А. Влащенко — «екологія» (Влащенко, 2007: захист 27.06.2007, кер. І. Кривицький). Ще три дисертації (В. Покиньчерода про кажанів в печерах Карпатського біосферного заповідника, Я. Петрушенко про кажанів в печерах Центрального Поділля та В. Негода про міграційну активність, поширення та мінливість нетопирів), виконані у значному обсязі, через різні причини (переважно економічну скруту в країні) так і не були завершені.

В цей же період досягає розквіту діяльність Центру реабілітації кажанів при Київському зоопарку (В. Тищенко, А. Голенко та ін.), на базі якого було проведено чимало досліджень, консультацій, акцій, що висвітлено в огляді А. Голенко (Голенко, 2010). У цей самий час силами товариства (власне, групою УЦОК) проведено серію спеціальних семінарів. В їх числі і семінар для співробітників СЕС: як зоологів, так і епідеміологів і рабіологів зокрема, за підсумками якого було видано брошуру «Кажани та сказ» (Годлевська та ін., 2010).

Період 3: червоні книги та урбістика (2010–2017)

Цей третій період фактично стартував після 2009 року, коли було видано Червону книгу України (2009), ознакою якої стало включення до «червоних» переліків всіх без винятку кажанів, відомих на той час в Україні. Звісно, відтоді сталися зміни в таксономії, проте факт вияву надвисокої уваги до питань охорони кажанів, спровокований всією нашою попередньою діяльністю, був незаперечним. Щоправда, користі від того природоохороні не додалося, оскільки кажани перестали бути індикаторами цінності угруповань: наявність будь-якого з них, навіть «відвертого» синантропа (напр. пергача, нетопира пігмея або нетопира білосмугого) або надчисленного дендрофіла (напр. вечірниця дозірної), яким жодним чином не загро-

жені, знівелювало ідею наявності реально раритетних видів як критерію цінності екосистем. Тепер всі кажани отримали статус «названих раритетів», і природоохоронці не минули цей факт, справедливо дорікаючи на явні перегини в природоохороні (Грищенко, 2010). І доводити тепер громадянам, що кажанів не можна навіть торкатися, якщо вони залетіли до оселі, бо вони «червонокнижні», тепер не дуже коректно.

Загалом в цей період почалося згасання хіроптерологічної активності на теріошколах, рубежем чого стала Канівська (15-та) теріошкола 2008 р., коли відбувся останній повноцінний круглий стіл УЦОК з незабутнім майстер-класом від А. Влащенко щодо роботи з мотузками на деревах. Ще через рік вдалося провести Ніч кажанів на Шацькій теріошколі, переважно за рахунок доповідей М. Дребета, В. Тищенка, О. Кусьнежа та автора і контакт-сесії з лісовим нетопиром, організованої львівськими колегами. Доволі велика локальна активність зберігалася у Кам'янці, Харкові, Черкасах та Луганську (зокрема, завдяки активності М. Дребета та О. Гукасової, А. Білушенка, С. Реброва та автора відповідно) — там відбувалися постійні акції, конкурси, гарячі лінії для консультацій, випускали й поширювали плакати, відеосюжети, проводили контакт-сесії з живими тваринами. У Кам'янці та Харкові в цей період було видано чимало різноманітної друкованої продукції, зокрема й календарів з фотографіями кажанів; у Києві проводили регулярні презентації на Днях науки та в радіоефірі всеукраїнських каналів, в Луганську відбулася низка спалахів медійної активності, як в інтернет-виданнях, так і на телебаченні, зокрема й на національних телеканалах.

У цей час відбувся помітний ріст вікіпедійної активності, зокрема й за участі автора та кількох інших дописувачів, як професійних зоологів, так і аматорів. Було створено численні статті про види та надвидові таксони, про дослідницькі групи та про дослідників. Так само було підготовлено серію публікацій в журналах — серед інших героями написів на сьогодні є В. Великанів, Б. Попов, В. Абеленцев, Ю. Крочко, А. Дулицький, П. Стрелков та ін.

У цей період також готуються дисертації, у тому числі як щодо фауни (Білушенко, 2013), так і суто методичні, спрямовані на розвиток системи моніторингу літнього населення кажанів (Прилуцька, 2015). Зокрема, дисертація А. Білушенко (кер. М. Ільєнко) захищена в ІЗАНі за фахом зоологія 2013 р. за темою «Рукокрилі (Chiroptera) центрального лісостепу України (фауна, екологія, охорона) (Білушенко, 2013), а друга дисертація, також зоологічна, підготовлена за керівництвом А. Влащенко і захищена на тій самій спецраді при ІЗАН за темою «Літнє населення кажанів в лісах центральної частини Східноєвропейської рівнини: інвентаризація та моніторинг за допомогою павутинних тенет» (Прилуцька, 2015). Врешті, 2016 року відбувся захист другої дисертації (габілітація) нашого польського колеги і активного учасника теріошкіл — Т. Постава — за темою «Czynniki modelujące infestację ektopasożytniczą u nietoperzy w warunkach naturalnych» (Postawa, 2016). Оформлена перша аспірантура за темою повного фауністичного обстеження великих природних регіонів: нею стало дослідження С. Реброва щодо фауни кажанів Придніпров'я (одна з її частин представлена у цьому томі).

Було перекладено (переважно російською) та поширено серед зацікавлених осіб низку методичних посібників Євробету, зокрема щодо охорони кажанів в підземеллях (2011) та в надземних сховищах (2011), про значення кажанів в лісовому господарстві (2017). З подібних активностей важливою є й видана УЦОК брошура «Наші сусіди кажани» (2010), що «замістила» колись видану завдяки «ЕКЗО» брошуру «Будьте дружні до кажанів» (2003).

Рис. 3. Ніч кажанів у Львові: зустріч з аматорами проводить О. Кусьнеж. 10.09.2012.

Fig. 3. Bats Night in Lviv: meeting with amateurs conducted by O. Kusnez. 10.09.2012.

Помітною подією став випуск монети «Всесвітній рік кажана» (15.12.2012).

Надалі активність суттєво змінилася, відбувся перехід або на дві форми роботи: збір інформації від аматорів через контакт-центри та виконання грантових і замовних робіт. Багато колег (Київ, Луганськ, Кам'янець, Львів, Одеса) розвернули велику активність у дистанційному зборі моніторингових даних за рахунок аматорів, що дзвонили на «гарячі» лінії з питань рятування себе і кажанів у випадках виявлення тварин в оселях. Це період «контакт-центрів» поробив надзвичайну увагу до урбаністичних угруповань та виявлення (переважно) і обліку зимових місцезнаходжень кажанів у містах, що відображено в низці публікацій, зокрема й у цьому томі (Дребет, 2018; Панченко, Годлевська, 2018; Shpak, 2018). Попри це, надалі активність хіроптерологічних досліджень обмежилася майже виключно грантовою активністю, в яку включилися лише окремі дослідники. У цей період продовжилися потужні дослідження в Чорнобильській зоні, що дало чимало цінної інформації про рідкісних кажанів і особливості складу регіональної фауни (Гащак та ін., 2013 та ін.). Розвинулася експертна робота хіроптерологів, яких стали залучати до проектів будівництва ВЕС, зокрема на півдні України, що дозволило зібрати чимало нової важливої інформації про склад фауни, її сезонну динаміку та особливості просторового розподілу (Волох та ін., 2014).

Цей випуск «Праць» пройшов непросту історію: його планували впорядкувати до вересня 2016 р., проте далеко не всі, на кого редколегія розраховувала, відгукнулися, але й не всі, хто зголосився, підготували свої рукописи і на весну 2017 р. Тому частину давно готових рукописів (рецензованих та редагованих) за бажанням їхніх авторів було вміщено у випуски 2016 та 2017 років (томи 14–15). Врешті, цей спеціальний том, присвячений кажанам, також тепер готовий для опублікування. Він доволі значний за обсягом (180 с.) і кількістю представлених праць (28), за спектром досліджень та географією авторів. Власне, цим томом завершується серія тематичних випусків Праць із власними назвами томів. Надалі починаються і нова історія нашого видання, і новий період наших досліджень.

Період 4: перспективи (подаліше)

Що буде далі? Розвиток хіроптерологічного руху йде (йшов) за моделлю Гумільова — з бурхливим розквітом і поступовим згасанням. Насичення з величезною концентрацією уваги і подаліше розчинення вже відбулися. Тепер створено базовий рівень знань, і далі система таких спеціальних знань розвиватиметься в контексті розвитку всієї науки і природоохорони. Кажанам особливо пощастило з увагою дослідників: ясно, що кожна з груп тварин чимось унікальна, не лише кажани. Але кажани стали об'єктом концентрації, вони «подарували» нашому теріологічному товариству і дотичним до нього соціумам потужний сплеск роботи (дисертації, визначники, огляди фауни, обліки, ревізія таксономії), різноманітних активностей (семінари, кільцювання, акції із залученням широкого загалу і масмедія), вплинули на розвиток нових форм роботи, зокрема й прижиттєвих досліджень (УЗ-детектори, безконтактні обліки на місцях зимівлі, обліки літками з відловом і випуском тощо), природоохорону (робота зі спелеологами, користувачами підземель, робота з природоохоронними інституціями), суспільну активність та свідомість (кажани — це не зло, це користь і цінність).

Отже, на сьогодні нами створено всі підстави для подальшого сталого розвитку досліджень, природоохорони і соціальних активностей. І вони будуть. Час все змінює, і пріоритети, і спільноту. З авторів першого випуску ПТШ, який було присвячено кажанам (1998 р.), у цьому збірнику є лише двоє — автор цього тексту та В. Домашлінець; з тих, кому нижче висловлено подяки за розвиток досліджень і акцій, у авторах є тільки троє — М. Дребет, О. Годлевська і В. Домашлінець. Немає вже і Центру реабілітації при Київському зоопарку, припинилася дослідницька активність багатьох колег, а трьох з них вже й не стало. Проте, за ці роки створено потужну основу того, що буде існувати надалі. Серед авторів цього тому є 15 колег, які виступають в нашому виданні вперше як автори публікацій про кажанів. Нові дослідження нових дослідників тривають. Бажаю всім колегам нових важливих і цікавих знахідок та відкриттів, експедицій та конференцій, розвитку нових ідей та концепцій.

Подяки

Моя подяка всім колегам, разом із якими довелося в різні періоди розвивати «кажанову» активність, а надто Б. Волошину, В. Домашлінець, П. Ліні, Б. Кедрову, В. Покин'ячереда, Т. Поставі, В. Ткачу, О. Федорченку — у перший період, О. Бобковій, Л. Годлевській, І. Дикому, Ю. Зізді, О. Кондратенку, В. Негоді, Я. Петрушенку, В. Тищенку — у другий період, А. Гукасовій, М. Дребету, М. Коробченко, І. Поліщуку, С. Реброву — у третій період. Дякую всім тим, хто відгукнувся на ідею впорядкування цього випуску Праць і представили свої рукописи. Постійну підтримку всім описаним активностям надавали наші старші колеги, дотичні до досліджень кажанів, — А. Волох, А. Дулицький, М. Ковтун, Ю. Крочко, П. Стрелков, за що їм також величезна подяка. Моя подяка Л. Годлевській за О. Кусьнежу за допомогу в підборі ілюстрацій, В. Пархоменку за допомогу в редагуванні світлин та О. Дятловій за важливі коректорські правки тексту.

References • Література

- Башта, А.-Т. В. 2006. *Рукокрилі (Chiroptera) України: бібліографія (1840–2005)*. Ліга-Прес, Львів, 1–83.
[Bashta, A.-T. 2006. *Bats (Chiroptera) of Ukraine: Bibliography (1840–2005)*. Liga Press, Lviv, 1–78. (In Ukrainian)]
- Білушенко, А. А. 2013. *Рукокрилі (Chiroptera) центрального лісостепу України (фауна, екологія, охорона): Автореф. дис. ... канд. біол. наук, спец.: 03.00.08; Ін-т зоології НАН України*. Київ, 1–24.
[Bilushenko, A. A. 2013. *Bats (Chiroptera) of Central Forest-Steppe of Ukraine (Fauna, Ecology, Protection): Autoref. Dis. ... Cand. Biol. Sci., specialty: 03.00.08; NAS Ukr., Inst. zool. Kyiv, 1–24. (In Ukrainian)]*
- Влащенко, А. С. 2007. *Біогеоценотичні зв'язки рукокрилих (Mammalia, Chiroptera) в умовах півдня центрального Лісостепу*. Дис. ... канд. біол. наук; спец.: 03.00.16 екологія. Дніпропетровський нац. ун-т, Дніпропетровськ, 1–19. <https://goo.gl/V9cck5>
[Vlaschenko, A. S. 2007. *Biogeocenological Role of Bats (Mammalia, Chiroptera) on the South Part of Forest-Steppe zone*. Thesis... Cand. Biol. Sci. Specialty 03.00.16. Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk, 1–19. (In Ukrainian)]
- Волох, А. М., В. Д. Сиохін, І. К. Поліщук, П. І. Горлов. 2014. Дослідження кажанів на території українського Приазов'я. *Братна: Збірник наук. праць Азово-Чорноморської орнітол. станції*. Мелітополь, **17**: 76–95.
[Volokh, A. M., V. D. Siokhin, I. K. Polishchuk, P. I. Gorlov. 2014. The study of bats by ultrasound detector in the zone of influence of wind farms in Ukrainian Azov region. *The Transactions of the Azov-Black Sea Ornithological Station*. Melitopol, **17**: 76–95. (In Ukrainian)]
- Волошин, Б., А.-Т. Башта. 2001. *Кажани Карпат. Польовий визначник*. Краків, Львів, 1–168. ISBN 83-85222-77-4
[Woloszyn, B., A.-T. Bashta. 2001. *Bats of the Carpathians*. Platan Press, Krakow, Lwow, 1–168. (In Polish, Ukrainian)]
- Гашчак, С. П., А. С. Влащенко, А. В. Наглов и др. 2013. Фауна рукокрылих зоны отчуждения в контексте оценки природоохранного значения ее участков. *Проблеми Чорнобильської зони відчуження*, **11**: 56–79.
[Gashchak, S. P., A. S. Vlaschenko A. V. Naglov et al. 2013. Bats fauna of the exclusion zone in respect of environmental assessment of its plots. *Problems of Chernobyl Exclusion Zone*, **11**: 56–79. (In Russian)]
- Годлевська, О. В. 2006. Сучасний стан фауни рукокрилих України в умовах антропогенної трансформації середовища. Дис. ... канд. біол. наук; спец. 03.00.08 зоологія. Ін-т зоол. НАНУ, Київ, 1–23. <https://goo.gl/SFH8nH>
[Godlevskaya, E. V. 2006. *A Current State of Bat Fauna of Ukraine in Conditions of Anthropogenic Transformation of the Environment*. Manuscript. Thesis ... Cand. Biol. Sci., specialty 03.00.08 zoology. Institute of Zoology, NAS of Ukraine, Kyiv, 1–23. (In Ukrainian)]
- Годлевська, О., М. Гхазалі, І. Загороднюк, П. Ліна. 2010. *Кажани та сказ*. Київ, 1–16.
[Godlevska, O., M. Ghazali, I. Zagorodniuk, P. Lina. 2010. *Bats and Rabies*. Kyiv, 1–16. (In Ukrainian)]
- Голенко, А. 2010. Діяльність Центру реабілітації кажанів при Київському зоопарку в 1999–2009 роках. *Праці Теріологічної школи*, **10**: 175–178.
[Golenko, A. 2010. The work of the Centre for bat rehabilitation in Kyiv Zoo in 1999–2010. *Proceedings of the Theriological School*, **10**: 175–178. (In Ukrainian)]
- Грищенко, В. М. 2010. Кому червонити за Червону книгу? *Заповідна справа в Україні*, **16** (1): 93–97.
[Grischenko, V. M. 2010. Who shouldadden for the Red book [of Ukraine]. *Nature Reserves in Ukraine*, **16** (1): 93–97. (In Ukrainian)]
- Дребет, М. 2018. Моніторинг хіроптерофауни урболандшафтів Поділля за результатами роботи контакт-центру щодо рукокрилих. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 145–148.
[Drebet, M. 2018. Bat fauna monitoring in urban landscapes of Podillia (Ukraine) on results of the work of the Kamianets-Podilskyi contact-centre. *Therologia Ukrainica*, **16**: 145–148. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І. В., В. В. Ткач. 1996. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України. *Доповіді НАН України*, № 5: 136–142.
[Zagorodniuk, I. V., V. V. Tkach. 1996. The present state of fauna and the historical changes of abundance of the bats (Chiroptera) in the territory of Ukraine. *Reports of the National Academy of Sciences of Ukraine*, No. 5: 136–142. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І., В. Покин'ячереда, В. Домашлінець. 1998. Діяльність та інформаційні матеріали Українського хіроптерологічного центру. *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. Київ, 16–23. (Праці Теріологічної школи; Вип. 1).
[Zagorodniuk, I., V. Pokynchereda, V. Domashlinets. 1998. Activities and information materials of the Ukrainian chiropterological centre. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *European Bat Night '98 in Ukraine*. Kyiv, 16–23. (Proceedings of the Theriological School; Vol. 1). (In Ukrainian)]
- Європейська... 1998. *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. За ред. І. Загороднюка. Ін-т зоол. НАН Укр., Київ, 1–198. (Праці Теріологічної школи; Вип. 1).
[Zagorodniuk, I. (ed.). 1998. *European Bat Night '98 in Ukraine*. Kyiv, 1–198. (Proceedings of the Theriological School; Vol. 1). ISBN 966-02-0693-3. (In Ukrainian)]

- Загороднюк І. 2001. Хіроптерологічні дослідження та «Ніч кажанів 2001» в Україні. *Ссавці відкритих просторів*. За ред. І. Загороднюка. Укр. теріол. тов-во, Київ, 15–16. (Novitates Theriologicae; Pars 5).
[Zagorodniuk, I. 2001. Chiropterological research and Night of Bats 2001. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Mammals of Open Terrains*. Ukrainian Theriological Society, Kyiv, 15–16. (Novitates Theriologicae; Pars 5). (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І. В. 1999. Теріологічна школа та розвиток теріологічних досліджень в Україні. *Заповідна справа в Україні*, **5** (1): 78–81.
[Zagorodniuk, I. 1999. The Theriological school-seminar and a development of theriological investigations in Ukraine. *Nature Reserves in Ukraine*, **5** (1): 78–81. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І. 1999. *Польовий визначник кажанів, що зимують в печерах України*. Міжнародний Соломонів університет, Київ, 1–35.
[Zagorodniuk, I. 1999. *A Field Key to Bats Hibernated in the Caves of Ukraine*. International Solomon University, Kyiv, 1–35. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І., Постава, Т., Волошин, Б. В. 1999. Польовий визначник кажанів підземних порожнин Східної Європи. Платан, Краків, Київ, 1–43.
[Zagorodniuk, I., Postawa, T., Wołoszyn, B. W. 1999. *A Field Key to Bats from the Underground Roosts of Eastern Europe*. Platan Publ. House, Krakow, Kyiv, 1–43. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І., Л. Годлевська, Б. Кедров. 2000. Звіт Оргкомітету про роботу детекторної Школи-семинару на біостанції “Ядуги”. *Novitates Theriologicae*, **2**: 30–36.
[Zagorodniuk, I., L. Godlewsky, B. Kedrov. 2000. Report from Organizing committee about work of bat-detector seminar in the biostation Yaduty. *Novitates Theriologicae*, **2**: 30–36. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І., Годлевська, Л. 2000. Теріологічна Школа–2000: визначення кажанів та локалізація їхніх сховищ за допомогою ультразвукових детекторів. *Вестник зоології*, **34** (6): 119–120.
[Zagorodniuk, I., Godlewsky, L. 2000. Theriological School 2000: Workshop on identification of bats and localization of roosts using bat detectors. *Vestnik zoologii*, **34** (6): 119–120. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І., В. Тищенко. 2000. VI Теріологічна школа-семинар «Макротеріофауна, її сучасний стан та перспективи збереження». *Вестник зоології*, **34** (4–5): 133–134.
[Zagorodniuk, I., V. Tyshchenko. 2000. VI Theriological School-Seminar "Macrotheriofauna, its modern state and prospects of reservation". *Vestnik zoologii*, **34** (4–5): 133–134. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І., Л. Годлевська, В. Тищенко, Я. Петрушенко. 2002. *Кажани України та суміжних країн: керівництво для польових досліджень*. Нац. науково-природничий музей НАН України. Київ, 110 с. (Праці Теріологічної школи; Вип. 3). ISBN 966-02-2476-1.
[Zagorodniuk, I., L. Godlevska, V. Tyshchenko, Ya. Petruschenko. 2002. *Bats of Ukraine and Adjacent Countries: a Guide for Field Investigations*. Kyiv, 1–110. (Proceedings of the Theriological School; Vol. 3). (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І. 2015. Видання Українського теріологічного товариства та розвиток часопису Праці Теріологічної школи. *Праці Теріологічної школи*, **13**: 114–142.
[Zagorodniuk, I. 2015. Publications of the Ukrainian Theriological Society and development of the Proceedings of the Theriological School. *Proceedings of the Theriological School*, **13**: 114–142. (In Ukrainian)]
- Міграційний... 2001. *Міграційний статус кажанів в Україні*. За ред. І. Загороднюка. Українське теріологічне товариство, Київ, 1–172. (Novitates Theriologicae; Pars 6).
[Zagorodniuk, I. (ed.). 2001. *Migration Status of Bats in Ukraine*. Ukrainian Theriological Society, Kyiv, 1–172. (Novitates Theriologicae; Pars 6). (In Ukrainian)]
- Панченко, П., Л. Годлевська. 2018. Дані щодо хіроптерофауни Північного Причорномор'я і результати роботи контакт-центрів з рукокрилих. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 120–126.
[Panchenko, P., L. Godlevska. 2018. Data on chiroptero-fauna of the Northern Black Sea region and results of the work of bat contact-centres. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 120–126. (In Ukrainian)]
- Положення... 2001. Положення про Український центр охорони кажанів (УЦОК). І. Загороднюк (упорядн.). *Ссавці відкритих просторів*. Укр. теріол. тов-во НАНУ, Київ, 78–79. (Novitates Theriologicae; Pars 5).
[The Provisions... 2001. The Provisions of the Ukrainian Centre for Bat Protection (UCEBA). In: I. Zagorodniuk (comp.). *Mammals of Open Terrains: Materials of the VIII Theriological School*. Ukrainian Theriological Society, Kyiv, 78–79. (Novitates Theriologicae; Pars 5). (In Ukrainian)]
- Прилуцька, А. С. 2015. *Літнє населення кажанів в лісах центральної частини Східноєвропейської рівнини: інвентаризація та моніторинг за допомогою павутинних тенет*: Автореф. дис. ... канд. біол. наук; спец. 03.00.08 – зоологія. Ін-т зоол. НАН України, Київ, 1–25.
[Prylutska, A. S. 2015. *Summer Population of Bats in Forests of Central Part of East European Plain: Inventory and Monitoring Using Mist Nets*: Autoref. of Thesis... Cand. Biol. Sci. Specialty Zoology. Kyiv, 1–25. (In Ukrainian)]
- Ссавці... 1999. *Ссавці України під охороною Бернської конвенції*. За ред. І. Загороднюка. Ін-т зоол. ім. І. Шмальгаузена АН України, Київ, 1–222. (Праці Теріологічної школи; вип. 2).
[Zagorodniuk, I. (ed.). 1999. *Mammals of Ukraine, Protected by the Bern Convention*. Kyiv, 1–222. (Series: Proceedings of the Theriological School; Vol. 2). (In Ukrainian)]
- Тищенко, В. М. 2006. *Еколого-фауністична характеристика та лісівничі значення рукокрилих (Chiroptera) в умовах Західного Поділля*: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. Спец.: 06.03.03 лісознавство і лісівництво. Київ: Нац. агр. ун-т. <https://goo.gl/CPzExM>
[Tyshchenko, V. M. 2006. *Ecological-Faunistic Description of Bats (Chiroptera) and Their Silvicultural Importance Under Conditions of Western Podillia*. Autoref. Diss. (In Ukrainian)]
- Фауна... 2004. *Фауна печер України*. За ред. І. Загороднюка; Національний науково-природничий музей НАН України. Київ, 1–248. (Праці Теріологічної Школи; Вип. 6). ISBN 966-02-3635-2.
[Zagorodniuk, I. V. (ed.). 2004. *Cave Fauna of Ukraine*. Kyiv, 1–248. (Proceedings of the Theriological School; Vol. 6). ISBN 966-02-3635-2. (In Ukrainian)]
- Postawa, T., 2002. *Analiza przemian chiropterofauny Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej w postglaciale w relacji do fauny współczesnej*. Diss.
- Postawa, T. 2016. *Czynnik modelujące infestację ektopasożytczą u nietoperzy w warunkach naturalnych*: Autoreferat. Instytut Systematyki i Ewolucji Zwierząt Polskiej Akademii Nauk. Kraków (8.11.2016), 1–25.
- Shpak, A. 2018. Hibernating bat species of Belarus: results of the work of the Minsk bat-contact centre. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 156–162. (In Ukrainian)]